

Rendszerelmélet és korszakretorika

Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*

A társadalomtudomány rendszerelméleti kutatásainak alkalmazásával Szajbély Mihály értekezése közvetlenül érvényesíti azt a teoretikus szempontrendszert, melyet addig a nyelvi-esztétikai formák kapcsán inkább csak bizonyos áttétellel – akár metaforikus jelleggel – érvényesített a hazai irodalomtudomány. A társadalmi rendszerek feltérképezésének e koncepciója tehát egyenesen a Luhmann-féle teóriára támaszkodik, nem pedig annak többkevesebb hatását tükröző, a „paradigmákról” általánosságban beszélő korszakretorikákra. E kiindulás gazdag kifejtésével pedig Szajbély Mihály munkája jelentős mértékben és sajátos aspektussal gazdagítja tudományágunknak a XIX. század közepéről alkotott képét. Külön kiemelendő és méltánylandó, hogy nem olyan irodalomtörténeti-irodalomszociológiai szempontú leírásról van szó, mely a nyelv művészetét a társadalmi rendszerekből mechanikusan levezetett formációnak tekinti. Talán nem fölösleges hangsúlyozni: a dolgozat tartózkodik a társadalmi-történelmi és a művészeti diszkurzusok hierarchiájának korszerűtlen és tarthatatlan felfogásától. Niklas Luhmann és Gerhard Plumpe nézeteire támaszkodva vázolja az 1849 utáni esztendők olyan hazai irodalmi fejleményeit, melyek a változó helyzetben bár elkülönöznek előzményeik sorától, de távolról sem jelentenek teljesen „világos”, markáns – legfeljebb csak részleges, a kérdésfeltevésektől függő – határvonalat kánonaink alakulásában. Itt mindjárt hadd utaljak arra, hogy a legfontosabb (Plumpétól származó) módosítás a dolgozatban, mely a Luhmann-féle elméletet, a szerepkörök szerint elkülöníthető részrendszerek kettős (ellentéző) kódolását érinti: a művészet-alrendszer szép–csúf binaritásának helyettesítése az „érdekes” és az „unalmas” fogalmainak polaritásával. A szempontok változása összefüggésben lehet azzal, ahogyan a gyönyörködés elve írja át a klasszikus hagyományoknak a megismerést elsősorban a szépség passzív befogadásával egybekötő, kontemplatív-platonikus felfogását. Ezzel pedig a rendszerelmélet lehetséges történeti applikálására is céloznék: nemcsak az irodalomtörténet közelíthető meg rendszerleírások segítségével, de a rendszerleírások is megközelíthetők a történetiség elve szerint. Ahogy a strukturális modell értelmez egy folyamatot, úgy – viszonyosan – maga is időiként tűnhet elő, szerkezet és temporalitása kölcsönösségében. Plumpe módosítása pedig főleg a XIX. század elejétől, tehát a romantikától kezdődő változásokat akceptálja. A kódpárok említett cseréje tehát – a rendszerelmélet keretein belül – annak a korszerűbb, bár szintén sokat vitatott (a gyönyörködésre apelláló) megközelítésnek a velejárója, mely a tárgyalt korszakot a hatástörténet jelenlegi fázisában illetheti aktuális – a romantika újraértelmezésével adekvát – kérdésekkel, az érdekesség fogalmát persze nemcsak a kanonikus művek nyújtotta esztétikai élvezet, hanem a szórakoztatás jelentésköre felé is megnyitva.

Mindezzel összecseng a rendszerek „autopoieszisének” egyik lehetséges felfogása, itt alkalmazott értelmezése. Mindenképp kiemelendő a mód, ahogy Luhmann más, szintén

Maturanára hivatkozó egyéb interpretációktól különbözve az autopoieszis fogalmát a saját koncepciójába bevezeti. Bármennyire hangsúlyozza is ugyanis az egyes struktúrák autonómiáját, az önállóságot nem terjeszti ki a bennük részt vevők individuális önkényére, tevékenységük tetszőlegességére, mindentől elhatárolható alkotóképességére. Azaz nem fogadja el az autopoieszisznek olyan – a szubjektív esetlegességnek kitett – elgondolását, melyet például a konstruktivista irodalomtudomány (szintén Maturana nyomán) előszeretettel támogat. Emellett persze az alrendszerek kölcsönhatását nem egyszerű áttevődés-ként, hanem az irritációknak a saját szisztémák természete szerinti mozgósításaként érti. Ezáltal tartják fenn nemcsak egymást, de főleg önmagukat, s így kerül belátásra, hogy az irodalomtörténet emlékezete sem időtlen, „objektív” múlttapasztalatot közvetít. E két irányelv határozza meg a beállítódást, mely mindjárt az értekezés korszakfelfogásában, annak elméleti kiindulásában is határozottan megnyilvánul akkor, amikor a korszakok utólagosságának tézisé, a fogalmi nominalizmusnak nevezett (elsősorban hermeneutikai jellegű, s a dekonstrukcióval csak részben rokonítható) álláspontot egyeztetni össze a Luhmann-féle rendszerelv hasonló, vagy ezt megengedő távlatával. Az értekezés későbbi applikációi ugyanakkor a problémafelvetésnek ezt a szálát elengedik, s a rendszerelvű interpretáció olyan szorosabb keretei között maradnak, melyek nem kívánnak kapcsolatot keresni a korszakolás, a kanonizáció – és egyáltalán az irodalomtörténet-írás – itt megérintett (tehát hermeneutikai) horizontjával. Az említett újdonságérték nyomatékosítása mellett ezért megjegyezhető, hogy abban a vitában, vajon történt-e irodalomtudományunkban hermeneutikai fordulat, avagy sem, Szajbély Mihály munkája a kételkedők álláspontját erősíti. E szituáltság azonban – a tanulmány magas színvonalát, tudományos tájékozódásának folytatható távlatát és hasznosítható eredményeit látva – aligha mérsékli a fordulatot szorgalmazók elismerését.

Az értekezés egyébként azon belátást, miszerint az értelmezés jelene és az általa szóba hozott múlt között nincs ontológiai eltérés, akkor kamatoztatja leginkább, amikor a saját metodológiáját újrafelfedezi a XIX. század retorikájában, azaz Szontagh Gusztáv, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Salamon Ferenc, Csengery Antal és mások nézeteit a rendszerelmélet nyelvére fordítva interpretálja. A rendszerelméleti kutatás tehát rendszerelméleteket tár fel, így például Gyulai Pál társasélettel foglalkozó cikkeit a következőképp summázza: „a szerepkörök szerinti elkülönülés a modern társadalom működőképességét (komplexitás-kezelő képességének megőrzését) biztosítja; a nemzet a modern társadalom egyik önleírása; a szerepkörök szerinti elkülönülésnek tehát a nemzetet kell szolgálnia.” A részrendszerek így e leírásban is „interpenetrációs” kapcsolatok kölcsönös médiumaiként tűnnek elő, noha a nemzeti narratívában elhelyezésük jelentősen korlátozhatja immár autopoetikus működésüket. Ezért születnek újabb koncepciók arra, hogyan kellene a strukturális mozgatókapcsolatokat az alrendszerek olyan belső irritációivá alakítani, amelyek saját autopoiesziszük révén újabb szerkezeti mozgatókapcsolatok alapjává válhatnak. Lényegében e dilemmák körül forognak az értekezés elemző okfejtései. Mondani sem kell, a szóba hozott szövegeknek – a XIX. század közepe számos kritikai-esztétikai megnyilvánulásának – hasonló keretekben kifejtett és meggyőzően találó megközelítésével mindeddig nem találkozhattunk. A kifejtés logikáján belül maradván egyedül csak azt a fontosabb megállapítást vitatnám, miszerint az irodalom önleírásának és programjainak a Gyulai Pálé mellett évtizedeken keresztül nem merült fel alternatívája. Úgy látom, hogy noha Arany János nem dolgozott ki hasonló alapossággal saját koncepciót e témában, mégis körvonalazódik nála egy, a Gyulaiétól leválasztandó felfogás, mely – hasonló nyelven szólva – a „szerkezeti mozga-

tókapcsolatok” újabb stádiumával, helyenkénti elsorvadásával-megszűnésével, így a nemzeti narratíva tekintetében észlelhető működésképtelenségével is szembenéz. Arany János látásmódja ebben a tekintetben – luhmanni kategóriákkal fogalmazva – az alrendszerek autopoieszisének olyan alakulástörténetére reflektálónak tűnik, mely tudatosítja az interpenetrációs érintkezések („irritációk”) eltűnését ott, ahol ez korábban magától értetődőnek tűnt. Megállapítja medialisításuk adott kölcsönösségének csődjét (egy bizonyos összjátékforma lejárodását, ellehetetlenülését), az alrendszerek megszokott kapcsolatainak – saját változásai okozta – hiányát (avagy e kapcsolatok teljes átminősülését). Éppen arra mutatván rá, melyről az értekező a következőt írja: „Gyulai Pál esetében a zavart végső soron az okozza, hogy a társadalom általa adott önleírása és programja [...] interpenetrációt feltételez ott is, ahol a szerepkörök szerinti elkülönülés csak strukturális mozgókapcsolatokat engedélyez. Konceptiója végső soron ezért tartozik a XIX. század társadalmi utópiáinak sorába.” Ezzel egyetérve ugyanakkor megállapítható tehát, Arany János irodalomszemlélete, kritikai tevékenysége több ponton szembenézett ezzel a tendenciával, legalábbis Szajbély Mihály könyvének horizontján így értelmezhető néhány vonatkozó megállapítása és kritikai attitűdjének több vonása. Csak egy mondatot idézek az *Írányok* című tanulmányból: „Midőn a külső élet megszűnt, elfojtatott: a lélek önbelsejébe fordítja szemeit; nem lévén a családi, egyéni léten kívül semmi, ide pontosult össze minden életmeleg, a költészetnek sem vala egyéb menedéke, mint a belvilág, [...] a lyra.” A költészet „belvilágának” és a „külső életnek” e szembesítése a művészi és az egyéb társadalmi „alrendszerek” között olyan szakadékot érez, mely ellehetetleníti kölcsönös produktivitásuk korábbi fázisát, és semmit sem kínál helyette, sőt, a művészi-irodalmi szférát a szakadék áthidalhatatlanságával karakterizálja, még ha első pillanatban e hiátust veszteségnek érzi is. Ez azért keltethet különös figyelmet, mivel a luhmanni rendszerelmélet nyelvére akár így is lefordítható a költészetnek és az egyéb szférák inadvákvát „külsőségének” szembesítése, azaz így is összefoglalható dióhéjban a modernitás kezdete, s akár innen is megközelíthető a modern irodalom autopoieszisének új fogalma, történeti paradigmája. Ezért említettem az imént, hogy a korszakoló eljárások nemcsak egy adott rendszeren belüli eltolódások-módosulások jelzésével reagálhatnak az irodalom történetiségére, hanem magának a rendszernek az alterációjára, historikus másként-működésére (belső funkcióinak tartalmi változásaira) is figyelemmel lehetnek. A korszakban modernizálódó művészet önmagát egyre kevésbé a társadalmi médiumok mozgatókapcsolatai és interpenetrációs viszonylatai szerint bontakozóként, hanem e viszonylatok tagadásában születőként érti, s már ez is alapvetően módosítja autopoieszisének jellegét, működését. Nem elégszik meg az autonómiával, hanem egy egészen másik világot tételez. (Függetlenül attól, hogy a szociológia e tagadást magát is társadalomszerkezetileg jellemezheti.) Az a formálásmód például, mely – szorosabb poétikai értelemben – a hermetizmus jeleit viseli magán, szintén az esztétikai forma külön világában, önállóan teremtett világteljességében szembesíti-szegregálja művészi tapasztalatát a számára közömbös és elhárított társadalmi panorámával.

A tanulmány metodológiájával kapcsolatban ezért felhozható, hogy olykor mintegy állandósult szerkezetként, strukturális rögzítettségében applikálja azt a luhmanni teóriát, melynek a korszakok utólagosságát akceptáló képességére – a történetiség ilyen visszanyerésére – korábban maga figyelmeztetett. Vagyis kevésbé összpontosít a felhasznált fogalmak – például éppen az autopoieszisz – funkcióváltására, jelentésmódosulására, történeti különbségeinek explikálására. A historikus változásokat inkább a rendszerösszetevők viszonyának alakulásában (a konstans elemek újrelacionálódásában), nem pedig ma-

guknak az elemeknek ezzel együtt járó metamorfózisában követi nyomon. Úgy tűnik, az elmélet azon konkretizációja, melyet az értekezés kiválóan, részletes és mélyreható argumentációval végrehajtott a nemzeti narratíva negyvenes-ötvenes években bontakozó összetevői kapcsán, kevésbé hatékonyan működik egy koherencia-igényű, statikus nemzeti narratíva felbomlásán alapuló kánonképzés interpretációjaként. Márpedig ez a változás a tárgyalt periódus „utólagos korszakolásához” szintén hozzátartozik, még ha Gyulai Pál „utópiái” sokáig nagy befolyással bírtak is bizonyos körben. Ha tehát a rendszerelméleti megközelítés rendszerelméleteket tár fel, akkor történeti másléteinek a szisztéma egész tartalmát átható többféleségére derülhet fény.

Hogy a modernitás bontakozása során az irodalom autopoiesziszze levált a Toldy–Gyulai-féle nemzeti kánonban betöltött funkciójáról, az valóban kétirányú következménnyel járt. A „művészet alrendszer” egyrészt a gazdaság profitorientáltsága, a közönség kiszolgálásának haszonelvű szándéka kezdte befolyásolni, másrészt viszont – éppen ezzel párhuzamosan, az említett módon – létrejött azon társadalmi szerepkörből kilépés feltétele is, mely az irodalmi autopoiesziszt a közéleti-politikai-társadalmi medialitással szoros összefüggésben volt képes csak felismerni. Így jött létre a modernitásra olyannyira jellemző hasadás a tömegkultúra és az elitkultúra között. Ezért a korábbiakhoz hozzáfűzhető, hogy a nemzeti kánon felbomlásán természetesen csak az egységes és egyetlen nemzeti narratívát szolgáló kánon felbomlása értendő, mely egyébként szükséges feltétel volt magának a nemzeti nyelven alapuló kánonnak modern feltételek között történő kialakulásához. Erre a fejleményre a könyvben szintén említett Vajda János is reagál, amikor saját líráját egy helyütt a magyar nyelv természete által meghatározott teljesítményként jellemzi. Látszólagos paradoxon csupán, hogy az irodalom beszédre épülő (modern) kánonának szakítania kellett a nemzeti narratívára épülő (pontosabban: az irodalmi beszédet valamilyen integráló narratíva teremtőjeként is értő) kánonnal. (Hogy ezt a narratívát manapság a saját produktív kudarcaként olvassuk, más kérdés.) A modern kánonok kialakulásának története éppen ezt a váltást implikálja meghatározó módon. S hogy ez mennyire nem a XIX. század hetvenes–nyolcvanas éveinek „ellenzéki” kezdeményezése, hanem megint csak Arany Jánosé, az a Reviczkyvel folytatott ún. kozmopolita-vitában is megmutatkozik. A kozmopolita költészet a nemzeti tapasztalat nyelvisége mellett foglal állást, sokkal korszerűbb poétikát fejtve ki annál a Reviczky Gyula-féle felvetésnél, mely a következőt tartalmazza az Arany Jánosnak írt költeményben: „Az igazság egy lehet csak / valamennyi nyelveken [...] Általános eszme s érzés, / Nagy, ha nem is nemzeti.” Köztudottan az egyes nyelveken túli metafizikai „igazságoknak”, „általános eszméknek” a keresése hívta ki a legnagyobb kritikát a modernitás és a posztmodernitás későbbi szakaszaiban. Helyénvaló tehát a tanulmány vonatkozó megállapítása: a hetvenes évek néhány újabb törekvése általában a nemzeti narratíva egységét próbálta meg globális körülmények között fenntartani, vagyis a nemzetet egy globális narratívába akarta illeszteni. Manapság teljesen világos, ez folytathatatlan és terméketlen kísérlet volt. Ahogy a dolgozat körvonalazza, a „fiatalabb nemzedék” szerint a „nemzeti narratíva egységének és dominanciájának megőrzése globális szemléletmódot” követel, csakhogy modern irodalomnak az nevezhető, ami távolodik mind e narratíva egységétől és dominanciájától, mind pedig – ezzel összefüggésben – annak globális elhelyezhetőségétől, hogy átadja helyét a nemzeti jelleget a nyelvben konstruáló-dekonstruáló diszkurzivitásnak.

Mindebből következők, hogy több ponton kritikusabban szemlélném az ún. „irodalmi Deák-párt” elnevezést, feltételezett működésének eddigi leírásait, azaz a csoportsze-

rú jelentőségére és viszonylagos egységére vonatkozó nézeteket. Szajbély Mihály persze árnyaltan, új szempontjait gazdagon gyümölcsöztetve elemzi a belső vitákat, a komoly ellentéteket, de végső soron fenntartja a „rokon gondolkodás s elvi barátság” megalapozta közösség tézisé, mely már az e táborba sorolt legjelentősebb szerző (Arany János) esetében is problematikusnak tűnik. Inkább csak a „társaskör” politikai alapcéljainak hasonlósága állapítható meg, de ha a korszak egyik specifikumát az irodalmi és a politikai rendszerek markáns elkülönítésében érjük tetten, akkor a közéleti összetartozás ezen az értelmezői horizonton sem szoríthatja háttérbe az irodalmi koncepciók különbözőségét. A *nagyidai cigányok* alkotója irodalmilag aligha sorolható abba a körbe, melynek tagjai „valamennyien interpenetrációs kapcsolatot képzeltek el a nemzeti narratíva elemei között”, tehát a rendszer minden elemének összefüggésbe helyezését, mondhatni szerveségét vélelmezték. (Igen tanulságos Arany reagálása e műve bírálataira, mely elhárítja a „magasabb harmónia” szokványos képzetét, a „kiengesztelődést” mint egyetemesítő normát, mondhatnánk a „nagy elbeszélésbe” illesztés követelményét, így védvén meg a költői „nyelvöltögetés” jogát.)

Aligha kétséges azonban, hogy igen átgondoltnak, körültekintőnek, számos új mozzanatot feltárónak és gazdag eredményeket hozónak bizonyul a vonatkozó cikkeket és tanulmányokat, a korabeli vitákat taglaló fejezetek sora, a lapok és folyóiratok áttekintése, az irodalmi és a tudós társaságok programjainak és tevékenységének forrásértékű kutatásokon alapuló, rendkívül értékes vizsgálata. Az imént mondottakhoz köthető az észrevétel, miszerint Riedl Szende folyóirata a vázolt témakörökben nem hoz újat, sőt, lényegében még a Gyulaiék törekvéséhez képest is a visszarendeződés igényét képviseli az alrendszerek kellő differenciálásának elvetésével (s voltaképpen a hegeli filozófia totalizáló aspektusának őrzésével). E megállapítás azért emelhető ki, mert a korszak legtöbbet vizsgált hazai filozófiai vitája a hegelianusok és az egyezményesek között ugyancsak fontos dokumentuma lehet a nemzeti narratíváról szóló (azt őrizni-továbbképezni akaró) fejtegetéseknek, mint egyrészt a globalizáló és teleologikus nézetek fenmaradásának, másrészt elvesztésük önkéntelen tanúsításának. A hegelianusok úgy ragaszkodtak a fejlődés objektivitásához és célélvőségéhez, hogy a világsi bukást a dialektikus ész „cseleként” igazolták. Az egyezményesek pedig a jogkövetelő forradalmi demokratizmus létjogosultságát vonták kétségbe. Az egyik tábor szerint a szabadságharc nemkívánatos és szükség-szerű, a másik szerint nemkívánatos és elkerülhető (káros) kisiklás volt a magyar történelemben. Ideje szembenéznünk azzal is, hogy az 1850-es években a forradalom és szabadságharc eseményeire történő, távolról sem a későbbi konszenzuson alapuló értékelő emlékezés volt a legmarkánsabb tanújele az elbeszélhetőség sokféleségének, a história mindig csak részleges érvényű elmondhatóságának. Fölöttébb méltánylandó továbbá az értekezés figyelmeztetése: az 1850-es éveket távolról sem a szellemi tespedés állapota jellemezte, inkább ennek az ellenkezője. Külön kiemelhető a *Figyelő* profilváltásának kiváló elemzése, mely rámutat a lappangó kánonhoz történő „lappangó alkalmazkodásra”, mint a szórakoztatás bizonyos térnyerésének és elkülönülő területeinek az elismerésére, együtt a „szakosodásnak” magát a lapot is érintő folyamatával.

Szajbély Mihály kötete a mesterségbeli tudást hatásos zárómozzatanaként felvillantó exkurzussal zárul: egy szakmai körökben már komoly elismerést szerzett – Martinkó-díjjal jutalmazott – műfajtróneti fejtegetéssel (a regéről és rokonairól), valamint a magyar romantika mitologizmusát érintő tanulmánnyal. Bár e fejezetek immár kevéssé kívánnak érvelni a történettudományi és az irodalmi „alrendszerek” szigorú autonómiája mellett,

egyikük sikerrel világít rá fiktív és nem-fiktív szövegek határainak átjárhatóságára, a határoknak a megkülönböztetés igényével is kifejeződő mozgékony-ságára-relativitására, másikkal pedig hatékonyan kezdeményezi a mitologizmusnak a romantikus kreativitáshoz (képzelőerőhöz) köthető, majd egyfajta nyelvjátékként újjászülető interpretálhatóságát. S e zárófejezetekhez érkező a dolgozat egészét illetően, összegzőként is elhangozhat immár: a nemzeti narratíva létformája és érvényesülése szempontjából a XIX. század közepének olyan leírását olvashatjuk Szajbély Mihály könyvében, mely eddig fel nem tárt fontos dimenzióban mutat rá a korszak kanonizációs elveire és működésük konkrét elemeire, újabb szempontokat nyújtván e kánonok későbbi felbomlásának értelmezési számára, ösztönzőn „irritálva” más metodikák szakmai „alrendszerit”.

(Budapest, Universitas, 2005, 455 lap, 2520 Ft.)

EISEMANN GYÖRGY

Kultúra és/vagy civilizáció Kodolányi János: *Zárt tárgyalás*

Kodolányi János tanulmányaiból és publicisztikájából jelentetett meg 2003-ban új válogatást a Szent István Társulat az író életműsorozatának egyik darabjaként. A *Zárt tárgyalás* című kötet különféle műfajú alkotásokat tartalmaz: újságcikkeket, tanulmányokat, vitairatokat és emlékezéseket, melyek mind a két világháború között, illetve a második világháború befejezésének évében születtek. Ezekből három írást emelek ki az alábbiakban, mivel ezek foglalkoznak a számomra is fontos problémákkal, kultúra és civilizáció, archaikus és modern ember összehasonlításával.

A *szellem válsága* című tanulmányt Kodolányi 1939 áprilisában írta, közvetlenül a második világháború kitörése előtt. A magyarság, ezen belül a magyar szellemi élet kiemelkedő képviselőinek helyét, szerepét keresi a német náciizmus, a szovjet sztálinizmus, az olasz fasizmus és a tétlenkedő antant-hatalmak árnyékában. Itt már megjelenik a későbbi műveiben rendre visszatérő alaptétel, miszerint kultúra az istenséggel való kapcsolat nélkül nincsen. A Kosztolányi Dezső kezdeményezte vitához, melynek témája a homo moralis kontra homo aestheticus, ő is hozzászól: „homo moralis az író, erre tanított engem az emberiség minden nagy szelleme, de dilettáns marad, ha nem tud egyszersmind homo aestheticus is lenni” (37). Úgy vélem, ez az állásfoglalás megállja helyét.

A *Márai és a kultúra* című 1942-es írása reflexió Márai Röpírat a nemzetnevelés ügyében című vitairatára. Leszögezi, hogy elsősorban nem Máraival, hanem egész szemléleti módjával kíván vitába szállni. Az alapfogalmakban nem ért vele egyet, de osztja nézeteit számtalan részletkérdésben. Véleménye szerint azért nem beszélhetünk kollektív felelősségről, mondjuk az oktatásüggyel kapcsolatban, mint azt Márai szeretné, mert a transzcendens ítélőszék a nyugat-európai ember lelkében összeomlott. Az egyének felelősek a kollektívumért, s nem fordítva, legalábbis bizonyos határok között. Elmélete kialakulásában Vatai László Dosztojevszkijről írott könyve játszott jelentős szerepet, melynek alcíme: *A szubjektív életérzés filozófiája*. Ez a munka egész további szépirodalmi és kritikai munkásságának eszmei hátterét meghatározta. Vatai elemzésében Dosztojevszkij úgy jelenik meg, mint aki